

[itobiad], 2020, 9 (1): 488/513

**Azerbaycan Muhaceret Şairlerinden Hamit Dönmez'in Şiirlerinde
"Vatan" Kavramı**

The Concept Of "Homeland" In The Poems Of Hamit Dönmez, One
Of The Azerbaijani İmmigration Poets

Ümit AKIN

Öğr. Gör. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Türk Dili Bölüm Başkanlığı

Lecturer Mugla S.K. University Department Of Turkish Language

umitakin@mu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0003-1669-5399

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 01.11.2019
Kabul Tarihi / Accepted	: 20.03.2020
Yayın Tarihi / Published	: 31.03.2020
Yayın Sezonu	: Ocak-Şubat-Mart
Pub Date Season	: January-February-March

Atf/Cite as: AKIN, Ü. (2020). Azerbaycan Muhaceret Şairlerinden Hamit Dönmez'in Şiirlerinde "Vatan" Kavramı. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9 (1), 488-513. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/53155/641431>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Azerbaycan Muhaceret Şairlerinden Hamit Dönmez'in Şiirlerinde "Vatan" Kavramı

Öz

1918'de kurulan bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyet Kızıl ordusu tarafından 1920'de işgale maruz kalması, hürriyet sevdalısı birçok Azerbaycan Türkü'nün vatanını terk etmesini mecbur kılmıştır. Kendi vatanlarında siyasî, içtimaî ve edebî faaliyetlerini yürütemeyeceğini anlayan bazı siyasetçiler, âlim, yazarlar Sovyet ideolojisinin baskıcı tavrını kabullenmemiş; mücadelelerini yurt dışından yürütmeye çalışmışlardır. Bu isimler Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde, Türkiye'de ve Avrupa'da birtakım faaliyetlere yönelmiş; her fırsatta Azerbaycan'ın bağımsızlığını, Sovyet baskısını, Türklük mücadelesini, millî ve manevî zenginliğini kısacası Azerbaycan davasını siyasî ve kültürel çerçevede anlatmaya çalışmıştır. Aynı amaç doğrultusunda mücadele eden şahsiyetler arasında istiklali kendine şiar edinen bir diğer isim de Hamit Dönmez'dir. Sovyet işgaline karşı çıkan ve milliyetçi olması yüzünden hapiste yatan şair, kızıl istilanın şiddetini bizzat yaşamıştır. Hamit Dönmez'in edebî yaratıcılığının asıl temasını Azerbaycan'ın bağımsızlığı oluşturur. Ülkemizde Hamit Dönmez'le ilgili birkaç kısa yazının olması bizi bu çalışmayı yapmaya yöneltmiştir. Çalışmamız doküman araştırmasına dayanmakta olup Hamit Dönmez'in hayatını ve şiirlerindeki vatan kavramı üzerine incelemeyi kapsamaktadır.

Özet

Azerbaycan muhaceretinin ilk aşaması Çarlık Rusya döneminde gerçekleşmiştir. 1905'te yaşanan Rus ihtilali, Azerbaycan Türklerine bir yandan hürriyet ışığı doğururken diğer yandan özgür fikirlerin sıkıca takip edildiği bir süreci de beraberinde getirir. Çok geçmeden daha katı bir ideoloji ortaya koyan Çarlık Rus idaresi, aydınların siyasî ve içtimaî faaliyetlerine engel olmuş, onlara ağır cezalar vermiştir. 1908-1910 yıllarında Çarlık Rusya'nın mezaliminden ülkesini terk etmek zorunda kalan Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu gittikleri yerlerde Azerbaycan Muhaceret edebiyatının ilk kısmını oluşturmuşlardır. Vatanlarından uzak olan bu kişilerin yürüttüğü mücadele Azerbaycan'ın haklılığını ortaya koymak içindir. Bu durum aydınlar tarafından Azerbaycan'ın dışında bir edebiyat oluşmasına zemin hazırlar. Bu edebiyat Azerbaycan Muhaceret edebiyatı olarak adlandırılır. Muhaceretin ikinci kısmı daha büyük ve kitlesel olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasıyla başlar. Kendi vatanlarında siyasî, içtimaî ve edebî faaliyetlerini yürütemeyeceğini anlayan bazı siyasetçiler, âlim, yazarlar Sovyet ideolojisinin baskıcı tavrını kabullenmemiş; mücadelelerini yurt dışından yürütmeye çalışmışlardır. Çünkü özgür düşünme imkânı vermeyen baskıcı

yönetim, edebiyatın hemen bütün dallarında konfliktsizlik teorisi (Sovyet ideolojisini övme) uygulamaya çalışmıştır. Bazı aydınlar bu ideolojiye karşı gelememiş, eserlerini bu çerçevede oluşturmuş; bazıları ise doğru bildiği yoldan dönmemiş, fikirlerini başka ülkelerden ortaya koyarak mücadelesini sürdürmüşlerdir. Aynı amaç doğrultusunda mücadele eden bu şahsiyetler arasında, istiklali kendine şiar edinen bir diğer isim de Hamit Dönmez'dir.

Azerbaycan Muhaceret edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Hamit Dönmez, 1900'de Gence'nin İmamlı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Hamit Dönmez ilk eğitimini Gence'de Şah Abbas mescidinde faaliyet gösteren Mekteb-i Ruhanide almıştır. Bu mektep Hamit Dönmez'in fikrî dünyasının oluşmasında oldukça önemlidir. Çünkü adı her ne kadar dinî mektep olsa da burada gizlice dünyevi ilimler de okutulmaktadır. Çar idaresi ve Rus despotizmi, milli şuurun yükselmesine hizmet edeceğini düşündüğü müesseselerin açılmasına izin vermeyeceği için bu mektebin adı Mekteb-i Ruhani olmuştur. Ortaöğrenimini Gence'de tamamlayan Hamit Dönmez 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Gence'de 19. Kız mektebinde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne Sovyet Kızıl Ordusu tarafından 28 Nisan 1920'de son verilmesi birçok isyanı da beraberinde getirmiştir. 25-26 Mayıs 1920'de başlayan Gence isyanı da bu isyanların en önemlilerindedir. İsyanda yüreği bağımsızlık için atan Hamit Dönmez de vardır. 31 Mayıs'ta Sovyetlerin ağır toplarıyla şiddetle bastırılan isyanda bine yakın kişi öldürülmüş, birçoğu da yakalanmamak için dağlara kaçmıştır. Fakat NKVD (Narodny Komissariyat Vnutrennih Del-Sovyet Halk Komiserliği) tarafından yakalanan Dönmez, ölümle cezalandırılmıştır. Babasının İran vatandaşı olması sebebiyle İran resmi dairelerinin çabaları sonucunda, Hamit Dönmez'in idamından vazgeçilmiş ve şair İran'a sürülmüştür (Abdulhaligova, 19). Dönmez için bu ayrılık, altmış yıldan fazla sürecek ve çok sevdiği vatanını artık hatıralarında yaşatacaktır.

Canından fazla sevdiği Azerbaycan'dan İran'a kaçmak zorunda kalan, oradan da kardeş ülke Türkiye'ye sığınan, ailesinin başına olmadık facialar gelen, ölünceye kadar bağımsız Azerbaycan hayali kuran, vatan hasretiyle her an yanan Hamit Dönmez'in çektiklerini dizelere aktarması haklı bir feryadın çığlıkları olarak görülmelidir. Hamit Dönmez'in şiirleri de vatan sevgisi, hürriyet ve Sovyet Rusya'ya duyulan kin üzerine kuruludur.

Hamit Dönmez, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgalini bir türlü kabul etmemiş, çığlığını şiirleriyle aksettirmeye çalışmıştır. Rusların Gence'de yaptığı katliamın canlı şahidi olmuş, yaşananların kendisinde bıraktığı izden dolayı şiire başladığını 1985'te kendisiyle yapılan mülakatta şöyle açıklamıştır: "1920 yılında Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edilince, her taraf kan gölüne boğuldu. İki ağabeyimi kurşuna dizdiler. Çocuklar, kadınlar toplu olarak öldürülmeye başlandı. İşte bu zulüm ve vahşet karşısında yüreğim isyan etti ve o günden sonra isyankâr bir ruhla şiir

yazmaya başladım. Daha sonra yazdığım şiirler komünist Ruslar tarafında toplatıldı ve beni Rusya'dan sürdüler. Türkiye'ye gelip yerleştim. 55 yıldır Azerbaycan'ın bir gün istiklaline kavuşacağı hayaliyle yaşadım. Bundan sonrada ömrüm yettiği sürece yaşayacağım. Bugün 85 yaşındayım, tek üzüntüm Azerbaycan'ı hür olarak göremeden ölmek."

Hamit Dönmez'in şiirleri bu acıların birer yansıması gibidir. Ömrünün son altmış altı yılını Türkiye'de geçiren şairin şiirleri *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* ve *Mücahit* dergisinde yayımlanmıştır. Bu şiirlere Azerbaycan bayatlarını (mani) da ekleyebiliriz.

Hayatı boyunca bağımsız Azerbaycan'ı hayal eden şairin "Beni Yaşatan Emel Odur" şiiri vatanına ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Şairin "Vatan Kokusu" adlı şiiri, onun ne denli vatanına hasret yaşadığını gözler önüne sermektedir. Hamit Dönmez, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasını sevinçle karşılamıştır. Ancak iki yıl geçmeden kızıl istila vatanını işgal eder ve o bu işgali bir türlü sindiremez. Gence'deki Rus zulmünü bizzat yaşayan birisi olarak şair, Bolşevik istilasına uğramış vatanının yaşadığı kötü günleri, "O İller" şiirinde anlatır. Şairin "28 Mayıs'ta Kızılara Protestomuz" şiiri imanun inançla birleşmesinden doğan istiklal güneşini ortaya çıkarır. Ayrıca şiiri incelediğimizde işgalci Bolşeviklere duyulan kin ve nefret ön plana çıkar. Şairin "Kanlı Destan", "Esir Bir Ülke Var", "27 Nisan", "Kanlı Gurup", "Benim Bayramım", "Benim Üç Renkli Bayrağım gibi şiirlerinin de teması "vatan"dır.

Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır. 92 yaşında olmasına rağmen vatanına giden şair yetmiş yıl ayrı kaldığı vatanının kokusunu doya doya içine çekmiş ve 96 yaşında vefat etmiştir. Çarlık Rus Azerbaycan'ı Dönemi'nin son yirmi yılını, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni, Sovyet Dönemi Azerbaycan'ı ve bağımsız Azerbaycan'ı gören şair, Azerbaycan'ın son yüzyılda (1900-1996) yaşadıklarının tarihi bir tanığı ve hafızası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hamit Dönmez, Azerbaycan, vatan, bağımsızlık, istiklal

The Concept Of "Homeland" In The Poems Of Hamit Dönmez, One Of The Azerbaijani İmmigration Poets

Abstract

In 1918, the independent Azerbaijan people's Republic was established; however, it was occupied by the Soviet Red Army in 1920. Therefore, many Azerbaijani Turks who love freedom have been forced to leave their homeland. Some politicians, scholars and writers who understood that they could not carry out their political, social and literary activities in their homeland did not accept the oppressive attitude of the Soviet ideology; they

tried to carry out their struggles abroad. Under the leadership of Mehmet Emin Rasulzade, these names aimed at some activities in Turkey and Europe and tried to explain Azerbaijan's independence, Soviet oppression, struggle for Turkishness, national and spiritual wealth, in short, Azerbaijan's case in a political and cultural context. Hamit Dönmez is another name among these individuals who struggle for the same purpose. The poet, who opposed the Soviet occupation and was imprisoned for being a nationalist, experienced the violence of the red invasion himself. The fact that there are a few short articles about Hamit Dönmez in our country led us to do this work. Our study is based on document research and covers Hamit Dönmez's life and his study of the concept of homeland in his poems.

Summary

The first phase of Azerbaijani emigration took place during Tsarist Russia. The Russian Revolution in 1905 gave the Azerbaijani Turks the light of freedom on the one hand, while on the other hand, it brought about a process in which free ideas were closely followed. The Tsarist Russian administration, which soon introduced a stricter ideology, prevented the political and social activities of the intellectuals and imposed severe punishments on them. Mehmet Emin Rasulzade, Huseyinzade Ali Bey and Ahmet Agaoglu, who had to leave their country from the atrocity of Tsarist Russia in 1908-1910, formed the first part of Azerbaijani Emigration literature where they went. The campaign carried out by these people who were far from their homeland was in order to demonstrate the rightness of Azerbaijan. This situation prepares the ground for the formation of literature by intellectuals outside Azerbaijan. This literature is called Azerbaijani Emigration literature. The second part of the emigration begins with the larger and mass destruction of the People's Republic of Azerbaijan. Some politicians, scholars and writers who understood that they could not carry out their political, social and literary activities in their homeland did not accept the oppressive attitude of the Soviet ideology; they tried to carry out their struggles abroad. Because the oppressive administration, which did not allow free thinking, tried to apply the theory of non-conflict (praising Soviet ideology) in almost all branches of literature. Some intellectuals did not oppose this ideology, created their works within this framework; others did not turn back from the right path and continued their campaign by putting forth their ideas from other countries. Hamit Dönmez is another name among these individuals who struggle for the same purpose.

Hamit Dönmez, one of the important names of Azerbaijani Emigrant literature, was born in the Imamli neighborhood of Ganja in 1900. Hamit Dönmez received his first education at the Mekteb-i Ruhanide in Ganja, operating in the Shah Abbas Masjid. This school was very important in the formation of the intellectual world of Hamit Dönmez. Even though its name

is a religious school, worldly sciences were also secretly taught here. Since Tsar administration and Russian despotism would not allow the opening of institutions that it thought would serve to the rise of the national consciousness, the name of this school became Mekteb-i Ruhani. Hamit Dönmez completed his secondary education in Ganja in 1918, and with the establishment of the people's Republic of Azerbaijan, he started teaching at 19. girls' school. The end of the independent Azerbaijan People's Republic by the Soviet Red Army on April 28, 1920, brought many rebellions. The Ganja rebellion, which started on 25-26 May 1920, is one of the most important of these revolts. There is also Hamit Donmez, whose heart beat for independence in the rebellion. On 31 May, nearly a thousand people were killed in the rebellion, which was violently suppressed by the heavy artillery of the Soviets, and many fled to the mountains to avoid capture. But Donmez, who was captured by the NKVD (Narodniy Komissariat vnutrennih Del-Soviet people's commissariat), was punished with death. As a result of the efforts of the Iranian official offices since his father was Iran citizen, Hamit Donmez's execution was abandoned and the poet was exiled to Iran (Abdulhaligova, 19). For Dönmez, this separation lasted more than sixty years and will now live in his memory of his beloved homeland.

Hamit Donmez had to flee from Azerbaijan which he loved more than his life to Iran, then took refuge in the brother country Turkey, his family went through so many bad things, he dreamed a free Azerbaijan until his death, hankered for his homeland. For this reason, he put his troubles into the verses and it should be seen as a justification. Hamit Dönmez's poems are based on his love of homeland, freedom and hatred of Soviet Russia.

Hamit Dönmez did not accept the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia and tried to express his crying with his poems. He witnessed the massacre of the Russians in Ganja and explained that he started the poem in 1985 because of the marks it had left in him: "when Azerbaijan was invaded by the Russians in 1920, all sides were drowned in a bloodbath. They shot my two brothers. They slaughtered the children, women. My heart rebelled against this cruelty and brutality, and from that day on I began to write poetry in a rebellious spirit. The poems I wrote later were collected by the Communist Russians and they expelled me from Russia. I came and settled in Turkey. I have lived for 55 years with the dream that Azerbaijan will one day achieve its independence. From now on, I'll dream as long as I can. Today I am 85 years old, my only regret is to die without seeing Azerbaijan as free."

Hamit Dönmez's poems are a reflection of these suffering. The poems of the poet who spent the last sixty-six years of his life in Turkey have been published in the *Azerbaijan Turkish Cultural Journal* and *Mujahid* magazine. We can also add Azerbaijani Bayati (Turkish poem) to these poems.

The poem "This is the dream which keeps me alive" by the poet who dreamed of independent Azerbaijan throughout his life shows how

connected he was to his homeland. The poet's poem "The Smell of Homeland" reveals how much he longed for his homeland. Hamit Donmez welcomed the establishment of the independent Azerbaijan People's Republic with joy. However, two years later, the red invasion invades his homeland and he cannot digest this invasion. As someone who personally experienced the Russian persecution in Ganja, the poet describes the bad days of his Bolshevik-invaded homeland in his poem "Those provinces". The poet's poem "Our protest to the Reds on May 28" reveals the sun of independence, which arises from the unification of faith with belief. In addition, when we examine the poem, the hatred for the occupying Bolsheviks comes to the fore. The theme of the poet's poems such as "Bloody Saga", "There is a Captive Country", "27 April", "Bloody Group", "My Feast", "my tricolor flag" is "homeland".

Azerbaijan gained its independence in 1991. Despite being 92 years old, the poet who went to his homeland breathed the scent of his homeland, where he had been separated for seventy years, and died at the age of 96. Seeing the last twenty years of the Tsarist Russian Azerbaijan period, the independent Azerbaijan People's Republic, Soviet-era Azerbaijan, and independent Azerbaijan, the poet has been a historical witness and memory of Azerbaijan's experiences in the last century (1900-1996).

Keywords: Hamit Dönmez, Azerbaijan, homeland, independence, freedom

Giriş

Azerbaycan muhaceretinin ilk aşaması Çarlık Rusya döneminde gerçekleşmiştir. 1905'te yaşanan Rus ihtilali, Azerbaycan Türklerine bir yandan hürriyet ışığı doğururken diğer yandan özgür fikirlerin sıkıca takip edildiği bir süreci de beraberinde getirir. Çok geçmeden daha katı bir ideoloji ortaya koyan Çarlık Rus idaresi, aydınların siyasî ve içtimaî faaliyetlerine engel olmuş, onlara ağır cezalar vermiştir. 1908-1910 yıllarında Çarlık Rusya'nın mezaliminden ülkesini terk etmek zorunda kalan Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu gittikleri yerlerde Azerbaycan Muhaceret edebiyatının ilk kısmını oluşturmuşlardır. Bu kişiler o dönemin ideal ve mefkûre istikametinin şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. Mehmet Emin Resulzade, Tahran'da yayımlanan İran-ı Nev gazetesinde fikirlerini makale, tercüme ve şiirle dile getirirken o dönemde İstanbul'da bulunan Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu da "Türk Ocağı"nda, İttihat ve Terakki cemiyetinde bulunarak düşüncelerini değişik matbuat organlarında ortaya koymuşlardır. Vatanlarından uzak olan bu kişilerin yürüttüğü mücadele Azerbaycan'ın haklılığını ortaya koymak içindir. Bu durum aydınlar tarafından Azerbaycan'ın dışında bir edebiyat oluşmasına zemin hazırlar. Bu edebiyat Azerbaycan Muhaceret edebiyatı olarak adlandırılır.

Muhaceretin ikinci kısmı daha büyük ve kitlesel olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasıyla başlar (Sultanlı, 2007: 35). 1918'de kurulan bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyet Kızıl ordusu tarafından 1920'de işgale maruz kalması, hürriyet sevdalısı birçok Azerbaycan Türk'ünün vatanını terk etmesini mecbur kılmıştır. Kendi vatanlarında siyasî, içtimaî ve edebî faaliyetlerini yürütemeyeceğini anlayan bazı siyasetçiler, âlim, yazarlar Sovyet ideolojisinin baskıcı tavrını kabullenmemiş; mücadelelerini yurt dışından yürütmeye çalışmışlardır. Çünkü özgür düşünme imkânı vermeyen baskıcı yönetim, edebiyatın hemen bütün dallarında konfliktsizlik teorisi (Sovyet ideolojisini övme) uygulamaya çalışmıştır. Bazı aydınlar bu ideolojiye karşı gelememiş, eserlerini bu çerçevede oluşturmuş; bazıları ise doğru bildiği yoldan dönmemiş, fikirlerini başka ülkelerden ortaya koyarak mücadelesini sürdürmüşlerdir. Sovyet ideolojisinin yaratmaya çalıştığı güdümlü edebiyatın esiri olmayan Azerbaycan'ın bağımsızlığı için sanatıyla önemli gayret gösteren muhacir yazar Ceyhun Hacıbeyli, yazdığı makalede aslında Sovyet platformunu kabul eden aydınlarının içinde olduğu kötü durumu şöyle özetlemiştir:

1. *Özünü düşünmektən qoru.*
2. *Əgər düşünməyə bilmirsənsə, ən azı düşündüyünü ifadə etməkdən çəkin.*
3. *Əgər fikrini artıq ifadə etmisənsə, onu kağız üzərinə köçürməkdən özünü saxla.*
4. *Əgər fikrini yazılı ifadə etmisənsə, onu çap etdirməkdən əl çək.*

5. Əgər fikrini artıq çap etdirmisənsə yazdıqlarının yayılmasının qarşısını al.

6. Əgər onları artıq yaymışansa, onda günahlarını etiraf edən məktubu tərtib etməyə hazırla (Hacıbəyli, 2017: 23).

Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı üzere vatanın bağımsızlığını arzulayan, fikirlerini özgürce ifade etmek isteyenlere yaşam hakkının verildiği Sovyet idaresinde, aydınlar gayretlerini vatanlarından uzakta sürdürmüşlerdir. 1920-1940'lı yıllarda ülkesinden ayrılmak zorunda kalan aydınlar içerisinde Mirza Bala Mehmetzade, Elmas Yıldırım, Abdülvahap Yurtsever, Yusuf Vezir Çemenzemli, Kerim Oder, Ahmet Caferoğlu, Hüseyin Baykara, Mehmet Sadık Aran, Ali Merdan Topçubaşı, Ceyhun Hacıbəyli gibi önemli şahsiyetler vardı. Bu isimler Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde Türkiye'de ve Avrupa'da birtakım faaliyetlere yönelmiş, her fırsatta Azerbaycan'ın bağımsızlığını, Sovyet baskısını, Türklük mücadelesini, millî ve manevî zenginliğini kısacası Azerbaycan davasını siyasî ve kültürel çerçevede anlatmaya çalışmıştır. Azerbaycan muhaceret aydınları 1922-1931 yıllarında İstanbul'da yayımlanan "Yeni Kafkasya", "Azeri Türk", "Odlu Yurt" dergileri ve "Bildiriş" gazetesinde Sovyet Rus mezalimini edebî, nazarî ve tenkidî yazılarıyla ortaya koymaya çalışmışlardır. Daha sonra fikirlerini Ahmet Caferoğlu öncülüğünde yayımlanan "Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisinde anlatan aydınlar, Azerbaycan'ın haklılığına vurgu yapmışlardır. Siyasî bazı nedenlerden dolayı Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan bazı önemli isimler, Berlin'de çıkardıkları "İstiklal" (1932-1934) gazetesi ve "Kurtuluş" (1934-1939) dergisiyle vatanlarında yaşanan hukuksuzluğu ve zulmü dile getirmişlerdir. Aynı amaç doğrultusunda mücadele eden bu şahsiyetler arasında, istiklali kendine şiar edinen bir diğer isim de Hamit Dönmez'dir. Ülkemizde Hamit Dönmez'le ilgili çok az çalışmanın olması bizi bu araştırmayı yapmaya yöneltmiştir.

Hamit Dönmez'in Hayatı

Azerbaycan Muhaceret edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Hamit Dönmez, 1900'de Gence'nin İmamlı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Ailesi aslen Güney Azerbaycan'ın Marağa şehrinden olup Gacarlar devrinde Bakü'ye göçmüştür. Ailenin ikinci çocuğu olan Hamit Dönmez, sekiz yaşında annesini kaybeder. Hamit Dönmez ilk eğitimini Gence'de Şah Abbas mescidinde faaliyet gösteren Mekteb-i Ruhanide almıştır. Bu mektep Hamit Dönmez'in fikrî dünyasının oluşmasında oldukça önemlidir. Çünkü adı her ne kadar dinî mektep olsa da burada gizlice dünyevi ilimler de okutulmaktadır. Çar idaresi ve Rus despotizmi, milli şuurun yükselmesine hizmet edeceğini düşündüğü müesseselerin açılmasına izin vermeyeceği için bu mektebin adı Mekteb-i Ruhani olmuştur (Abdulhaligova, 1999: 19).

Ortaöğrenimini Gence’de tamamlayan Hamit Dönmez 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla Gence’de 19. Kız mektebinde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1924’te mesleki yeterliğini geliştirmek için girdiği sınavlardan geçmiş, Bakü Yüksek Pedagoji Enstitüsüne kabul edilmiştir. Hamit Dönmez’le ilgili bir araştırma makalesi kaleme alan Pervane Abdulhaligova, makalesinde Hamit Dönmez’in enstitüde okurken *Örnek* gazetesinde yayımlanan “Boynun Bükük Bənövşəm”, (menekşem) isimli yazıdan dolayı defalarca sorguya çekildiğini, işkencelere dayanamayıp iki kez intihara teşebbüs ettiğini ancak gardiyanlar tarafından engellendiğini belirtir (Abdulhaligova, 19). *Örnek* gazetesinde yayımlanan bu yazısı daha sonra 1963’te *Mücahit* dergisinde tekrar çıkar. Yazı Gence’nin işgal öncesi ve sonraki halini tasvir eder. Bolşevik Rusya, Hamit Dönmez tarafından ‘kirli çizme’, ‘kanlı el’ olarak belirtilir. Menekşelerin artık eskisi gibi açmadığı, boynunu büküğü, etrafa kokular saçmadığı açıklanırken bunların nedeni satır aralarında kızıl istila olarak belirtilir; sıkıntılı günlerin elbet geçeceği de yazının sonunda vurgulanır:

“Bir zamanlar doğma yurdum Gence’nin bağlarını ilkbaharda süslerdin... O şâhâne ittinden geçemezdim. Kız gelinlerin düşünün yaraşığı idin. Yeşil yeşil otların ve elvan, çiçeklerin arasında doğru kametinle vakur-vakur hafif gülümser gibi mavili, kırmızılı ve yeşilli güller ve sümbüllerden aldığın itirleri kendi kokunla karıştırıp kokuların üstünde bir kokuya gençlerimize sunar – sunar ve elden ele gezerdin ve bununla da iftihar duyardık... Ben isem bunları görür böbürlenir bir kuş gibi uçmaya yeltenirdim...”

Şimdi bana söylesene sana ne oldu ki böyle boynun, öksüz çocuklar gibi büküldü ve böylece karadınmez ve mağmum oldun?.. Sana ne oldu ki durumun derli, içini dökecek ve birisinden “Avcı elinde kalbi yaralı” melûl, mahzun şikâyet edecekmişsin gibi dudakları bükük gözleri dolmuş bakıyorsun?..

Acaba senin de boynunu benimki gibi bir merhametsiz el mi böyle büküdü benim güzel beneşsem... Yoksa bir kirli çizmenin altında mı ezildin? Yoksa benim gibi kanlı el kalbini söktü, kanını mı içti... Yurdunu yuvanı mı bozdu, yaktı, yıktı... Söyle rica ederim... Ah zavallı beneşsem... Herhalde seni çiğneyen kaba çizmeler, benimde bütün varlığımı çiğnemiş olacak ki, bak ben den senin gibi bağı yanık ve boynu büküğüm... Gece gündüz yârın aşkında ah ve feryadım dinmir... Benim de senin gibi sevgilimi, yıllardan beri mecnunvarî sevdiğim sevgilimi, o cananımı zulüm ile aldılar... Günahıma girdiler; ama hem de müdrik olarak yaptılar... Onun içindir benim de boynum bükük kalbim yaralı ağlar gözlüyüm. Eğer ben derdimi dökersem belki de dünyanın en büyük felâketzede dertlileri susar...

Eğer ben derdimi açarsam kâinat seyrini değiştirir. Benim evveli aziz sonrası zelil olan bağı yanık beneşsem...

Tanrı büyük ve merhametlidir... Her bağlı kapının bir açılması her tutkunun gönlün bir ferahlaması vardır buna emin ol (Dönmez, 1963: 8).”

Hamit Dönmez ve elliye yakın arkadaşı milliyetçi fikirleri yüzünden Sovyet Rus polisleri tarafından 6 Eylül 1926'da Gence'de yakalanarak hapse atılmıştır. Burada sekiz ay ÇEKA'nın işkencesi altında kaldıktan sonra *Türkiye'den ders vermek amacıyla giden Mustafa Tevfik, Muhaddin Birgen, Halil Fikret Kanat, İsmail Hikmet Ertaylan*'la birlikte serbest bırakılarak İran'a gönderilir (Ünsal, 1986: 45). 1930'a kadar İran'da yaşayan şair, Türkiye'nin İran büyükelçisi Hüsamettin Tuğaç'ın yardımıyla Türkiye'ye gelir ve Iğdır'a yerleşir. Iğdır'da maliyede çalışan Dönmez, buradan emekli olur (Attar ve Şimşir, 2013: 235). Kasım 1930'da evlenen şairin sekiz çocuğu olmuş; ancak üçünü küçük yaşta kaybetmiştir (Abdulhaligova, 19). Bu arada şiir ve yazılar yazmaya devam eder. Şiirleri özellikle *Azerbaycan, Mücahit* gibi önemli dergilerde yayımlanır. Ömrünün sonuna kadar Türkiye'de kalan şair istiklal ve vatan sevgisi temalı şiirler kaleme almıştır.

Hamit Dönmez, 1949'da kurulan Azerbaycan Kültür Derneğini sevinçle karşılamış, kuruluşun üyeleri arasında yer almıştır. Oldukça faal çalışan dernek bir süre sonra 1952'de Azerbaycan Türk Kültür Dergisi'ni çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi; kalbi Türklük için, Türk dünyası için, Azerbaycan için atan; bağımsızlık arzulayan, kızıl istilacı Sovyet Rusya'nın hukuksuzluklarını, zulmünü anlatanlar için bir haykırışın simgesi olmuştur. Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Cevat, Abdulvahap Yurtsever, Elmas Yıldırım, Kerim Yaycılı, Mustafa Teymur, İldeniz Kurtulan gibi birçok kişi fikirlerini bu dergi aracılığıyla dünyaya duyurmaya çalışmışlardır. Hamit Dönmez de şiirlerinin çoğunu bu dergide yayımlamıştır.

Hamit Dönmez, Azerbaycan Kültür Derneği Danışma Meclisi şeref üyeliğinin yanında Azerbaycan Yazarlar Birliğinin fahri üyeliğini de yapmıştır. 1987 yılında Hamit Dönmez eşini kaybetmiş, 1989'da oğlu Azbay ve ailesiyle Ankara'ya taşınmıştır. Her zaman Azerbaycan hasretiyle yanan şair eşinin ölümünden sonra bu acıyı daha çok hissetmiştir. Artık şairin tek hayali Azerbaycan'ı bir kez olsun görebilmektir. 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Azerbaycan Kültür Derneği aracılığıyla Azerbaycan Muhaceret Sempozyumuna katılmak üzere Azerbaycan'a giden şair, Azerbaycan'ı hürriyetine kavuşmuş olarak görmüş ve emeline ulaşmıştır. 11 Mart 1996'da hayata gözlerini yuman Dönmez, 13 Mart'ta Ankara Hacı Bayram Veli Camiinde kılınan cenaze namazının ardından Karşıyaka mezarlığına defnedilmiştir (Azerbaycan, 1996: 47).

Hamit Dönmez'in Şiirlerinde "Vatan" Kavramı

Hamit Dönmez, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgalini bir türlü kabul etmemiş, çılgınlığını şiirleriyle aksettirmeye çalışmıştır. Rusların Gence'de yaptığı katliamın canlı şahidi olmuş, yaşananların kendisinde bıraktığı izden dolayı şiire başladığını 1985'te kendisiyle yapılan mülakatta şöyle açıklamıştır:

“1920 yılında Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edilince, her taraf kan gölüne boğuldu. İki ağabeyimi kurşuna dizdiler. Çocuklar, kadınlar toplu olarak öldürülmeye başlandı. İşte bu zulüm ve vahşet karşısında yüreğim isyan etti ve o günden sonra isyankâr bir ruhla şiir yazmaya başladım. Daha sonra yazdığım şiirler komünist Ruslar tarafında toplatıldı ve beni Rusya’dan sürdüler. Türkiye’ye gelip yerleştim. 55 yıldır Azerbaycan’ın bir gün istiklaline kavuşacağı hayaliyle yaşadım. Bundan sonrada ömrüm yettiği sürece yaşayacağım. Bugün 85 yaşındayım, tek üzüntüm Azerbaycan’ı hür olarak göremeden ölmek (Ünsal, 45).”

Hamit Dönmez’in şiirleri bu acıların birer yansıması gibidir. Ömrünün son altmış altı yılını Türkiye’de geçiren şairin şiirleri *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* ve *Mücahit* dergisinde yayımlanmıştır. Bu şiirlere Azerbaycan bayatılarını da ekleyebiliriz.

Azerbaycan Muhaceret edebiyatı araştırmacılarından Vagif Sultanlı, Azerbaycan Muhaceret edebiyatının başkahramanını “vatan” olarak görür: *İster şiir, ister öykü ya da dram eseri isterse de ilmî-nazarî ve estetik yazı olsun muhacerette ortaya çıkarılmışsa mevzusundan, isteğinden asılı olmayarak onun satırları arasında Azerbaycan’ın canlı; fakat hasret ve ayrılık kokan sembolü vardır* diyerek vatan kavramını muhaceretin ana teması olarak belirler (Sultanlı, 2007: 202). Gerçekten de Sultanlı’nın bu tespiti objektif bir değerlendirme olarak görülmelidir. Azerbaycan Muhaceret edebiyatı, vatanlarını terk etmek zorunda kalanların sığındığı bir liman olmuştur. Canından fazla sevdiği Azerbaycan’dan İran’a kaçmak zorunda kalan, oradan da kardeş ülke Türkiye’ye sığınan, ailesinin başına olmadık facialar gelen, ölünceye kadar bağımsız Azerbaycan hayali kuran, vatan hasretiyle her an yanan Hamit Dönmez’in çektiklerini dizelere aktarması haklı bir feryadın çığlıkları olarak görülmelidir. Muhacereti yaşamak zorunda kalanlar için bu durum çok ağırdır. Bir başka Azerbaycan muhacir şairi Nebi Hazri’nin “Allah’ım Men Niçin Şair Doğuldum” (Nebiyev, 1999: 28) makalesi muhaceret hayatı yaşayan kişilerin vatanseverlik duygusunun yüceliğini ve Azerbaycan halkının yaşadığı felaketlerin anlatılmak zorunda olması hususunu ele alır. Bu durum şüphesiz en önemli duygu bütünlüğü ve aktarımını sağlayan şiirle yapılmalıdır. Muhacerette yaşayan şairler için Türkiye her ne kadar kardeş vatanları olsa da yuvasından ayrılmak kendilerini kanadı kırık kuşa döndürmüştür. Azerbaycan halk manilerin birinde belirtildiği gibi “gurbet cennet olsa da ölmeye vatan yahş” dizeleri bir anlamda onları ifade eder. Hamit Dönmez’in şiirleri de vatan sevgisi, hürriyet ve Sovyet Rusya’ya duyulan kin üzerine kuruludur.

1920’de Sovyet Rusya, Azerbaycan’ı işgal etmiş, bütün kurum ve kuruluşlar Ruslaştırılmaya başlamıştır. Milli benliklerini kaybetmek, bağımsızlıklarından vazgeçmek istemeyenler katı idarenin tahakkümünü kabul etmeyerek mücadelesini muhacerette sürdürmeye çalışmışlardır. Bazıları ise Sovyet işgaline karşı durmamış, sanatını onların istedikleri şekilde icra etmiş, güdümlü edebiyatın birer savunucusu durumuna

gelmişlerdir. Hamit Dönmez işte bu kişilere milli kimliklerini hatırlatarak şöyle seslenmektedir:

*"Cayma doğru yolundan haykır her Türk dek hele!
Alnın açık bir Türk'sün eğilme sen her yele!
Sen şair isen eğer hakkı, hak bağır söyle!
Ataların ne demiş! "eski düşman dost olmaz"
Hiç duydun mu "domuzun derisinden post olmaz..."
Tarihinde gördün mü? Gâvur Türk'e üst olmaz.
Ne canların kesildi ne kanların döküldü...
Zalimin zulmü ile nece beller büküldü.
Sana yakışır mı hiç, Hak yolu terk etmeye?
Sana yakışır mı hiç, çıkmaz yolda gitmeye?
Azerin bülbülüydün, baykuş olup ötmeye...
Sana yakışır mı hiç, kardaşa kin gütmeye?
Yakışır mı? Ağzın kirli etek öpmeye (Ünsal, 46).*

Hayatı boyunca bağımsız Azerbaycan'ı hayal eden şairin "Beni Yaşatan Emel Odur" şiiri vatanına ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. 1918'de kurulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ithaf ettiği şiirinde şair, vatanının hür zamanlarını özlemle yâd etmektedir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tekrar kazanana kadar mücadeleden asla vazgeçmeyeceğini belirten şair buna olan inancın kendisini yaşattığını vurgulaması dikkat çeker:

*Bin Dokuz yüz on sekiz May'da doğmuştu o,
Emekleyen o bala bir tesanüt balası,
Anası azad bir diyardı, kahraman doğmuştu o,
Milli irade denilen kudretten aldı ?..
... Gözü gülerdi! Baldan şirin idi sözleri,
Can evimden vurmıştu cazibeli gözleri,
Beni mahv eden odur inandırım sizleri,
Bende ondan doğmuştu bu şairlik duygusu.
... Ne yazık ki ayırdı beni felek o güzelden,
Beni onun hasreti kocaltmıştır bu tezden,
Onu bulana kadar gideceğim bu izden,*

Beni yaşatan emel odur, onun kokusu (Dönmez, 1957: 26)!

Hamit Dönmez, Gence'nin Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine şehri savunmak için mücadele eden grubun içinde yer almıştır. Fakat NKVD (Narodny Komissariyat Vnutrennih Del-Sovyet Halk Komiserliği) tarafından yakalanan Dönmez, ölümle cezalandırılmıştır. Babasının İran vatandaşı olması sebebiyle İran resmi dairelerinin çabaları sonucunda, Hamit Dönmez'in idamından vazgeçilmiş ve şair İran'a sürülmüştür (Abdulhaligova, 19). Dönmez için bu ayrılık, altmış yıldan fazla sürecek ve çok sevdiği vatanını artık hatıralarında yaşatacaktır. Bu durum "Ah Gence" şiirinde şöyle dile getirilir:

...Hangi zâlim seni vurdu arkandan?

Gök göllerin görünmüyor al kandan,

Yanar, yanar tutuşurum hicrandan,

Senin derdin yüreğimi delince,

Hasretinden yandım, yandım ah, Gence (Dönmez, 1952: 19)!..

Hamit Dönmez'in 1957'de kaleme aldığı "Azeri Kızı" şiiri bir yandan Azerbaycan'ın kültürel unsurlarını hatırlatırken yani Azerbaycan'ı temsil ederken diğer yandan şairin Azerbaycan'a gidememesini terennüm eder. "Bilirsin ki benim derdim çok büyük / Onsuz da hicranın bana ağır yük / Hayalimden geçsin hep bölük bölük / Canlansın da mâzi Âzeri kızı!.(Dönmez, 1957: 10) diyerek şair Azerbaycan sembolünü Azeri kızında simgeleştirmiştir.

Şairin "Vatan Kokusu" adlı şiiri, onun ne denli vatanına hasret yaşadığını gözler önüne sermektedir. Binlerce çiçeğin içinden birinin ona vatanını vatan kokusunu hatırlatması kalbinin vatan için çarptığını gösterir. Şair doğduğu memleketinden yirmi yedi yaşında ayrılmış ve daha sonra memleketini doksan bir yaşında görebilmiştir. Azerbaycan muhacir şairlerinden olan Nebi Hazri, muhacerette yaşayanların vatan özlemiyle ilgili " vatan derdi bütün dertlerin en dehşetlisi ve mukaddesidir. Bu derde katlananlar en metin ve ulu insanlardır (Nebiyev, 70) diyerek şairleri yüceltir. İşte bu ulu insanlardan biri olan Hamit Dönmez, ömrünün sonuna kadar vatanına kavuşma hayaliyle yaşamıştır. Şair, rüzgârın getirdiği kokuyu içine derince çekerek kanayan yarasına merhem yapar. Bakınız şiirde bu durum şu şekilde dile getirilmiştir:

"Dil" de çiftlikteydim cennet içinde,

Bin çeşit çiçeğin duydum kokusun..

Bunların içinden başka bir koku,

Başka bir Gökçeğin duydum kokusun.

Bu koku ne dersin!?! Can mı, canan mı?

*Bu koku canıma ruhuma sinir,
Çiçek mi? Gül müdür? Yoksa reyhan mı?
Bu koku dimağa başka bir zevk verir.
Bu itir ne sun'î, ne ten kokusu,
Kalpten vurulmuşa döndürdü beni.
Bu koku bir toprak, vatan kokusu.
Kanattı yarımı, yandırdı beni.
Bu âlem özgedir, bu zevk bambaşka,
Ey saba al getir solgun güllerden.
Ne bildin susamış gönlüm bu aşka?
Bir koku getirdin bizim illerden!..
Ver basım bağırma merhemim olsun,
Yanan yüreğimi dindirsin biraz... (Dönmez, 1957: 15)!*

Hamit Dönmez, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasını sevinçle karşılamıştır. Ancak iki yıl geçmeden kızıl istila vatanını işgal eder ve o bu işgali bir türlü sindiremez. Gence'deki Rus zulmünü bizzat yaşayan birisi olarak şair, Bolşevik istilasına uğramış vatanının yaşadığı kötü günleri, "O İller" şiirinde satırlara şöyle yansıtmıştır:

*Tütmeyen ocaklar bir yandı mı ya!?
O hazan bahçeler donandı mı ya!?
Vatan hainleri uslandı mı ya!?
Yar aşkına gönlün bir kandı mı ya?
Biliriz yanarsın, bin derdin vardır,
Bağrı hançerlenmiş bir yurdun vardır!..
Dağından kar, boran eksilmiş midir!?
Sel tek akan kanlar kesilmiş midir!?
Vatandan cellâtlar çekilmiş midir!?
Üç renkli bayrağın yükselmiş midir!?
Biliriz yanarsın, bin derdin vardır,
Bağrı hançerlenmiş bir yurdun vardır!..
Vicdanın var ise durmadan ağla!
Kurtuluncaya dek karalar bağla!..*

Hak, haykır. Hak yolda sineni dağla!

Çürük imânını ülkümle sağla (Dönmez,1959: 15)!

28 Mayıs 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Hamit Dönmez’in on sekizli yaşlarına denk gelir. Azerbaycan halkının doksan yıllık Çarlık Rus zulmü sona ermiş, onlar için artık bağımsızlık günleri başlamıştır. Hamit Dönmez’in hayatının en mutlu olduğu günleri bu günler olarak addetmek yanlış olmaz. Çünkü Hamit Dönmez esaretin ne olduğunu, yaşayan biri olarak çok iyi bilmektedir. Gence’de Bolşevikler tarafından yakalandığı vakit esir hayata dayanamamış, iki kez intihara kalkışmıştır. “28 Mayıs’ta Kızılıra Protestomuz” şiiri imanın inançla birleşmesinden doğan istiklal güneşini, ortaya çıkarır. Ayrıca şiiri incelediğimizde işgalci Bolşeviklere duyulan kin ve nefret ön plana çıkar.

*Bir sabah uykudan erken kalkarken,
Varlığında başka bir his duydum ben,
Sanki yeni doğdum ana batnından...
Başıma murassa’ tacı giydim ben.
Hayat canlandığı ilkbahar ayı,
Yirmi sekiz Mayıs, sene on sekiz,
Saymakla tükenmez neş’emin sayı,
Ne hoş bir gün idi, ne gökçek, temiz.
Her ağlayan gönlün dinmişti yası,
Müjdeler veriyor peyderpey Seba.
Gönüllerden silindi hicran pası.
Kâinat diyordu bize “Merhaba!..*

...

*Yurdumda ne durur hırlarsın henüz?!
Bir milli imândan doğdu bu güneş.
Kızarıyor mu!? Kanla boyarsın henüz,
Git!. Kendine bul özün tek bir eş!
İşte, tarihinden sana bir delil,
İşte meydan, işte sana koç yiğit!
İmânım edecek seni bil zelil!
Kuru iddiadan vazgeç, çekil, git!..
Hangi kuvvet ezer bu imânımı!?
Kâinat yakar bir kıvılcımı.*

Besdir, yeter besdir emdin kanımı!

Beşeriyet bütün duymuş acımı!

İmkânsız, kanını içler bir gün,

Çökecektir Kremlinin zindanı!..

O gün esir milletlere bir düğün.

Kusacaksın fitil – fitil bu kanı (Dönmez, 1959: 14)!..

Hamit Dönmez'in şiirleri, vatanın bağımsızlığı üzerine kuruludur. Ona göre büyük acılar yaşansa da canından çok sevdiği memleketi bir gün hürriyetini kazanacaktır. Onun mücadelecisi ve inançlı tavrı şiirlerinin hemen hepsinde hissedilir. "Ey Ulu Türk Mefkurecisi" diyerek seslendiği *Yine Ülkü Yolcularına* şiirinde dava arkadaşlarına 'ümit' ve 'azim' aşılır. İstiklal davası uğrunda ölmekten daha kutsal bir ölüm olmayacağını vurgulayan şair, fertler ölse de davanın yaşayacağını şu cümlelerle anlatır:

... Ey yurdumun koç yiğidi sende yılmaz imân var.

Yurdu için ölmeyene bin kereler olsun âr.

Yiğit ölür... Kahpe elden yemez o aslâ şamar;

Varsın şehit eden kurşun gezsün tellerinizde!..

Fertler ölür, millet ölmez bu hiç inkâr edilmez,

İmânla bir yolda giden mefkureci yenilmez.

Öyle bir imânın var ki dünya ölür o ölmez.

Boğulacak düşman er geç kandan sellerinizde (Dönmez, 1960: 29)!

Hamit Dönmez'in "Kanlı Destan" şiiri, 26 Mayıs 1920'de acımasız Sovyet kızıl ordusunun Gence'de yaptığı kanlı işgali ele alır. Bilindiği üzere 1917 Rus ihtilali Rusya Türklerine istiklâl ışığını müjdelemişti. Çok geçmeden teşkilatlanmış Azerbaycan siyasî mücadelecileri, Müsavat Partisi öncülüğünde ve Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Gence merkez olmak üzere bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurdu. Ancak yirmi üç ay sonra Azerbaycan Kızıl istila ordusu tarafından lağvedildi. Azerbaycan, Bolşeviklere devredilerek 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Böyle bir durum elbette vatansever halk tarafından hemen kabul görmemiş, 26 Mayıs'ta Gence'de büyük bir isyan başlatılmıştı. İsyanlılar arasında Hamit Dönmez de vardır. Başlarda bu isyan başarılı gitse de Sovyet ordusunun ağır topları kullanmasıyla durum tersine dönmüş ve binlerce mücadelecisi, kızıl ordu tarafından öldürülmüştür. İsyanlıların bir kısmı dağlara kaçmış bir kısmı da yakalanarak kurşuna dizilmiştir. Hamit Dönmez, gizlenmeyi başarmışsa da yaşadıkları kendisinde hayatı boyunca iz bırakacak yaralar açmıştır. Şairin

işte “Kanlı Destan” şiiri yaşanılanların canlı şahidi olarak dizelere şöyle kazınmıştır:

... Kıyıldı, kesildi, ana babaya;
 Süngüler takıldı tıfıl, balaya;
 Moskoflar inanma bu hınçla doya;
 Mescit, mabet yakıp viran eyledi.
 Kan yağdı bu cennet mübarek ele,
 Gence’de aktı kan, karıştı sele,
 Tarifi kabil mi demekle dile?
 Yağılar öz yurtta ferman eyledi.
 Ermeni – Rus verdiler hep el ele,
 Kanla su verildi bahçeye, güle.
 On yedi bin insan... Kolay mı dile?
 Şehit oldu, gitti... Kurban eyledi.
 Yuvalar yıkıldı, oldu tarumar.
 Hançerlendi kadın, hasta, ihtiyar.
 Vatanda yükseldi göğe ahüzâr,
 Günahsız kanlar feveran eyledi.
 Çoluk – çocuk, karı – kız, gelin umum,
 Direndik, biz sarı¹ Rus etti hücum.
 Allah! O ne gündü – ne gün, ne meş’um!
 .Kızıl âfet neler ayan eyledi.
 Düşman ısrar etti durdu inatta,
 Yurt yandı, kül oldu, ehli feryatta.
 Ne güneşler battı, söndü zûlmatta.
 Coşku Allahsızlar tufan eyledi.
 Zulm arşe dayandı, ağladı gökler;
 Her taraf sel, çamur, batakti yer – yer.
 Şimşek çakar, gökte misketler inler.
 Taştı “kuru dere” kan – kan eyledi.
 “Kuşkara” da ne kız gelinler gitti,

¹ Sarı – taraf demektir. (Şairin notu)

Boğuldu sulara, yavrular yitti,
Mahşeri görenin kafası tüttü,
Melekler arş üzre aman eyledi.
Bin dokuz yüz yirmi – Yirmi Altı Mayıs,
Yurdun güneşini kararttı bir is,
Dağlar kara bulut, bağlarında sis.
Bu kadere Tanrı isyân eyledi (Dönmez, 1967: 32).

Azerbaycan'ın bağımsızlığından koparılması muhaceret şairlerin hepsinde isyan olarak karşımıza çıkmaktadır. Hamit Dönmez'in "Esir Bir Ülke Var" şiirinde işgalci Sovyet lanetlenirken dünyanın bu işgale kayıtsız kalması şairi daha da endişelendirmektedir. *Kör mü beşer bilmem görmez mi bunu / Hissetmez mi acep kanlı oyunu? / Dünya ne vakte dek bekliyor onu / Kudurdukça kuduz canı kudurur* (Dönmez, 1963: 8) diyerek tepkisini göstermiştir.

Hamit Dönmez'in derdi, hasreti, özlemi, arzusu bağımsız Azerbaycan'dır. Bir nisan akşamında Azerbaycan'ın istiklaline kilit vurulması, yüreğindeki yarayı kapanmaz bir hale getirir. Onun için bahar mevsiminin içinde olduğu nisan ayı hep hüznün olarak kalacaktır. Şair vatanından uzakta kalmanın acısını her an yaşarken kardeşlerinin şehit olmasının üzüntüsünü de derinden hissetmekte böyle bir durumda insanlığın sessiz kalmasına şaşırılmaktadır. Şair, "Döndü Ne Döndü" şiirinde Sovyet işgalinden sonra hayatın yaşanılmazlığına gönderme yapar.

...Yakama yapıştı kızıl pençe,
Çekerim o günden türlü işkence,
Mahvolmuş kâinat çökmüştür bence,
İnsanlık cellâda döndü ne döndü.
Şehitliktir tamam dağ, taş çölleri,
Dolmuştur kanımla yurdun her yeri,
Vatanın dinmiyor ahı, mahşeri,
Emekler hep bâda döndü ne döndü.
Unuttum ben şimdi nedir öz adım,
Bağırırım kimse duymaz feryadım,
Suçsuz vurdular bilgin, üstadım,
Öz yurt vurdu yâda döndü ne döndü (Dönmez, 1970: 17)...

Azerbaycan muhaceret şairlerinin üzerinde önemle durduğu zamanlar 28 Mayıs ve 27 Nisan tarihleridir. Çünkü bu tarihlerin ilki bağımsız

Azerbaycan'ı diğeri de Azerbaycan'ın matemini hatırlatır. Bu tarihlerde çıkan gazete, dergi ve diğer süreli yayınlar bugün de dâhil olmak üzere o günlere ithaf edilir. Türkiye'de Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde *Yeni Kafkasya* dergisinin 1924 Nisan'ında yayımlanan "Azerbaycan'ın Büyük Matemî" adlı yazıda Azerbaycan Türklerinin yaşadığı acı ve Bolşevik zulmü şöyle anlatılır:

"Bugün 27 Nisan'dır. Bakü'deki Bolşevik hükümeti bugüne mahsus şenlikler tertip ve bunu bir yevm-i halâs ve necat gibi tes'id eder. Bugün Azerbaycan hükümet-i milliyesi iskat olunarak yerine komünist hükümeti nasbolunmuştur. Fakat meselenin hakiki ciheti, bu şeklin ifade eylediği manaya muvafık olsaydı, biz ne bu günün şeametini kaydederdik ne de Azerîler bu günü matem tutarlardı. Hükümetin bir fırkadan diğer fırkaya geçmesi ve idarenin bir şekilden diğer bir şekle inkılap etmesi hâkimiyet ve istiklâl-i milliyi ihlâl etmedikçe şayan-ı kabul görülebilir. Fakat 27 Nisan Azerbaycan için böyle olmadı. Rusya Bolşevizmi tebdil-i hükümet perdesi altında Azerbaycan Türk Cumhuriyetini sözün tüm manasıyla istila eyledi. Türk dostluğu ve istiklâl şiarının yaldızlı hâili arkasında her nev'i hukuk ve insaniyet kanunlarını kirli çizmeleri altında çiğneyen bu müstevli kuvvet memlekette ne millî, ne iktisadî, ne harsî, ne idarî ne de siyasî hiçbir istiklâl bırakmadı. Böyle cabbar ve zalim bir müdahaleye karşı yer yer vuku bulan isyanlar gaddarane bir surette bastırıldı. Azerbaycan, sözün tam manasıyla kızıl kesildi. Ricalinin, ulemasının, muallimlerinin, askerî kumandalarının, amele ve köylülerinin, millî adet ve dinî mukaddesatına sadık kalan günahsız halkının al kanlarına boyandı. Bu dalalet ve safalet deryası içinde çırpıman zavallı Azerî Türklüğü! Ne feci bir hâl geçiriyor: Hürriyetini almışlar, kendine hürriyet bayramı yaptırıyorlar!.. İstikbâlini çalmışlar, kendisine 'yaşasın istiklâl' diye bağırtıyorlar! Fakat emin olsunlar ki aldanyorlar. Maddeten çaldıkları istiklâl manen kazanılmış; ruh-ı millî eskisinden daha ziyade kabarmış, daha ziyade zindeğî peydâ etmiştir; bu zinde ruhu öldürmek için Bolşevizm bile kâfi gelemez (Yeni Kafkasya, 1924: 225-226)!"

Görüldüğü üzere işgalden dört yıl sonra yayımlanan bu yazı, Azerbaycan'ın işgal sonrası halini gözler önüne serer. Yazıda bir milletin dilini, tarihini ve kimliğini değiştirmeye çalışan Kızıl işgalcilere karşı buna müsaade edilmeyeceği vurgulanmış, hürriyetin bir gün mutlaka kazanılacağı inancı aşılacaktır. Hamit Dönmez'in 1974'te *Azerbaycan* dergisinde yayımlanan "27 Nisan" şiiri, üzerinden kaç yıl geçmesine rağmen aynı sıcaklığıyla şairin hatıralarında yer ettiği görülür:

*... 27 Nisan, kanla yaş akar,
Azer'in başını dertlere sokar,
Yaralı yüreği parçalar yakar,
Nisan ayı sözleri duyunca..
Ağlıyor çocuk, kız, gelin, ihtiyar,*

Gûzel yurdum oldu nasıl tarumar,
Nerde benim o şuh gözlüm o humar?
Çektim men işkence hayat boyunca..
Menim de bir cennet İlim var idi,
Onu şimdi kızıl alevler sardı,
O kanlar içinde mahvolan yârdı,
Kızıl düşman arkamızdan vurunca (Dönmez, 1974: 46).

Hamit Dönmez'in "Kanlı Gurup" şiiri de 27 Nisan gününü anımsatır. O gün, doğan güneş batarken vatanını karanlığa gark eder. Çünkü vatani o gün işgale uğramıştır şairin. Şair o günleri *Güneş batan zamandı, kan serpilmiş göklere / Baharın günüydü seyreyledim gülleri / Yığım yığım kan aktı, güneş batığı yere / Göklere hüznün çökmüş, örttü siyah tülleri* (Dönmez, 1976: 9) diyerek anlatır. Dönmez bu kötü günlerin geçmesi gerektiğine işaret ederken kanlı gurubu kişileştirmiş ona "Her gecenin sabahı yok mudur" diye soru sorarak bu işgalin bitmesi, güneşin artık vatanının üzerine doğması gerektiğini belirtmiştir. Şairin 1957'de kaleme aldığı "Benim Bayramım" şiiri de vatanın işgal halini açıkça ortaya koymaktadır. Esir kardeşlerinin yaşadığı zulüm, yok edilmek istenen milli benlik, sürgünler, ölümler şiirde adeta canlı bir tablo halini almıştır. Şair memleketi, kardeşleri bu haldeyken bayram kutlayamaz. Onun için en büyük bayram vatanın özgürlüğe kavuştuğu gün olacaktır:

...

Bayram bana, bu gözyaşım silinse,
Bayram bana, ağlar o, yüzler gülse,
Bayram bana, o, ıstıraplar dinse.
Bayram etmeyim mi Allah aşkına!
Azatlığın nuru ora dolanda,
Bayram bana yurdum âzâd olanda,
Görsem bunu, ölsem gam yok o anda,
Bayram etmeyim mi Allah aşkına (Dönmez, 1957: 18)!

Türkiye'de yaşadığı her an "Hasret kaldım öz bahçemde güllere" (Dönmez, 1979: 41) diyerek vatan hasretiyle yanan şair, "Bayrağıma" başlıklı şiirde özlemine canım, kanım, ruhum her şeyim vurgusuyla dile getirir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından 9 Kasım 1918'de resmi olarak kabul edilen Azerbaycan bayrağı, üstünde hilal ve yıldız bulunan mavi, kırmızı, yeşil renlerden oluşmaktadır. Mavi renk Türkçülüğü, kırmızı renk çağdaşlığı, yeşil renk ise İslam'ı sembolize eder. Resulzade'nin

“Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez” şiarı, Azerbaycan sevdalılarının ülküsü olmuştur. Hamit Dönmez de bu ülkeye sahip çıkanlardan biri olarak bayrağına olan sevdasını “Şanım, şahım güzel bayrağım / Benim şanımsın ezel bayrağım / Rengim kanımsın güzel bayrağım / Benim Hanımsın güzel bayrağım / Din, imansın güzel bayrağım / Benim canımsın ezel bayrağım... (Dönmez, 1978: 25)” şeklinde terennüm eder. Şairin 1960’da *Mücahit* dergisinde yayımlanan “Benim Üç Renkli Bayrağım” şiiri de şairin bayrak sevdasını anlatır. Milletlerin bağımsızlık sembolü olan bayrak, Hamit Dönmez için yaşama sebebidir. “*Senin aşkın olmasa çoktan ölmüştü bu can*” diyen şair vatan aşkını bayrakta birleştirmiş ve şöyle seslenmiştir:

... *Senin aşkın olmasa çoktan ölmüştü bu can.*
Gözümde bir tek hedef gönlümde sensin iman.
Ayağımı öpmeye sürünüp gelsem inan!
Biricik gayem, emelim benim üç renkli bayrağım!..
Saadetim, hayalim... Benim üç renkli bayrağım!
 ... *Akşamları düşümde gelmeni müjdelersin.*
Bu yaralı gönlüme hep teselli verirsin.
Ölmeden muradıma ereceğimi sen dersin!
Ey iffetim, itretim, benim üç renk bayrağım!..
Ey yenilmez kudretim, benim üç renk bayrağım!
Çok çektim gurbet ilde hicrinde gam, kasevet.
Zalim ağıyarda gurbet zerre kader mürüvet.
Senin dalganda vardı merhamet, saadet!
Ey namusum, ismetim, benim üç renk bayrağım!..
Ey yenilmez kudretim, benim üç renkli bayrağım!
Ölürsem gurbet ilde tabutuma ol bezek.
Mezarıma koysalar üç renkli olsun çelenk.
Vasiyetim son demde seni öpüp de ölmek!
Ey minhetim, üsretim... Benim üç renk bayrağım!
Gel ey zevkim, işretim... Benim üç renk bayrağım!
Sevgilim ey dildarım, benim üç renk bayrağım!
Haşmetim, tacıdarım, benim üç renk bayrağım!
Ey nazlım, ey humarım, benim üç renk bayrağım!
Budur benim şiarım, benim üç renk bayrağım!
Halas olsun diyarım, benim üç renk bayrağım!

Onunçündür ağlarım, benim üç renk bayrağım (Dönmez, 1960: 22)!

Hamit Dönmez vatanının istiklale kavuşacağı günün çok yakın olduğunu 1989'da yazdığı "Müjdeler Olsun Özgürlüğün Geliyor" şiiriyle bildirir. Şiirin yazılmasından iki yıl geçmemişken Sovyetler Birliği dağılmış, Azerbaycan büyük bedeller ödemiş; fakat bağımsızlığına kavuşmuştur. O, kötü günlerin geride kalacağını vatan için yüzbinlerce kurban verilse de hürriyetin geleceği müjdesini şöyle verir:

Silinecek Azerin kan gözyaşı.

Bayram eyleyecek hep vatandaşı...

Yakındır, geliyor o, şadlık günün,

Unutulacaktır karanlık dünün...

Azdır adına yüzminlerce kurban

Ey:... Şanlı kahraman, ey Azerbaycan; (Dönmez, 1989: 44)

Tarih boyunca bağımsızlığı her şeyin üstünde tutan Azerbaycan Türkleri, gerek Çarlık gerekse Sovyet Rusya'nın tahakkümü altında kalmayı bir türlü kabullenememiştir. Bu yüzden büyük mücadele gösterilerek 1918 Mayıs'ında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuş; ancak iki yıl geçmeden Bolşevik ordusu tarafından bu devlete son verilmiştir. Yeni kurulan Sovyet Rusya'nın daha acımasız ve şiddetli idare şekli, milliyetçi aydınlar tarafından onaylanmamıştır. Bağımsızlık için atılan her adımın önü kesilmekte, özgür fikirler şiddetle bastırılmakta, buna rağmen Azerbaycan sevdalıları mücadelesinden vazgeçmemektedir. Sovyetler Birliği'nin 1980'li yıllardan sonra zayıflamaya başlaması, Azerbaycan Türkleri için bir umut olmuştur. Onların başlatacağı bağımsızlık mücadelesi işgal atındaki diğer Türk toplulukları için de örnek olacaktır. 1988 Şubat ayı itibariyle Moskova'ya ve Ermenistan'a karşı Bakü'de milliyetçi gösteriler olmaya başlamış, 1989 Temmuz'da milliyetçi gurupların bir araya gelmesiyle Azerbaycan Halk Cephesi kurulmuştur. Bu cephe Azerbaycan'ın Sovyetlerden ayrılması gerektiğini talep etmekteydi. 16 Ocak 1990 tarihinden itibaren şehrin birçok yerinde hareketlilik meydana gelmiş, Sovyet askerlerinin şehre girmemesi için şehrin giriş ve çıkışlarına barikatlar kurulmaya başlanmıştır. Ancak Sovyet idaresinin emriyle 19 Ocak 1990'da ağır silahlı otuz beş bin kişilik Kızıl ordu ve Ermeni ordusu şehre girmiş yüzlerce sivil öldürülmüş, binlercesi yaralanmıştır. Azerbaycan'da bu katliama Kanlı Yanvar (Ocak) denir. XXI. yüzyıla on kala tüm dünyanın gözü önünde böylesine büyük bir katliam yapılması, dünya kamuoyu tarafından yeterince dile getirilmemiştir. 20 Ocak'ta Azerbaycan Sovyet Meclisi bu katliamı kınamış, Sovyetlerden ayrılma fikri gündeme gelmiş; ancak şiddetli olaylar bir süre daha devam etmiştir. Nitekim 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat Ermenistan Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ'da hak iddia etmesi üzerine çatışmalar

çıkması, bu yüzden 18 Ekim 1991’de Azerbaycan son kez bağımsızlığını ilan etmiştir. Görüldüğü üzere birçok bedel ödenmişse de Azerbaycan, hürriyetini kazanmasını bilmiştir. Rusya tahakkümü altında bağımsızlık mücadelesi ilk Azerbaycan Türkleri tarafından başlatılmıştır. İşte istiklalini kazanılmasının ardından Hamit Dönmez “Vatanım” şiirini kaleme almıştır. Yetmiş yıldır devam eden işgalin sona ermesi şairin bu hayattaki en büyük arzudur. “Diriyken ölmüşem men mezerim yok kefensiz / Bir garibim yanarım gece gündüz vetensiz” (Azerbaycan, 1999: 20) diyen şair, yıllardır hasret kaldığı yurduna ulaşacaktır. Azerbaycan’ın işgalinden kurtulmasına kadarki olayların canlı şahidi olan Hamit Dönmez, hiç vakit kaybetmeden vatanına kavuşmuştur. Azerbaycan Kültür Derneği ve Azerbaycan İlimler Akademisinin birlikte düzenlediği “Muhacerette Azerbaycan Edebiyatı Sempozyumu”na katılarak şiirlerinden örnekler sunmuş ve yetmiş yıl devam eden vatan hasretini gidermiştir (Azerbaycan, 1996: 47). Ve şair doksan iki yaşında Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanması münasebeti notuyla yazdığı şiirde, yetmiş yıllık sevincini ortaya koymuştur:

... Dalgalan! Nazlı hilâlim, benim ey ruh bedenim,

Dalgalan! Yurdumun üstünde, şen olsun Vatanım!

Dalgalan! Açsın ezelki gülüm o şen çemenim,

Yüksel efkale, yücel... Gönüm açılın da benim

Ey güzeller güzeli... Cenneti âla Vatanım!

Çarlık Rus Azerbaycan’ı Dönemi’nin son yirmi yılını, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni, Sovyet Dönemi Azerbaycan’ı ve bağımsız Azerbaycan’ı gören şair, Azerbaycan’ın son yüzyılda (1900-1996) yaşadıklarının tarihi bir tanığı ve hafızası olmuştur. Yaşadıkları ve gördükleri, şairin vatana olan muhabbetini arttırmış; esaret içindeki halkın duygularına tercüman olmuştur. Hamit Dönmez’in yazdığı şiirlerin hemen hepsinde “vatan” mefhumu söz konusudur. Bir anne için yazdığı ninnide de Azerbaycan için kaleme aldığı manilerde de bunu görmek mümkündür. Azerbaycan’ın siyasi muhaceretine ve tanınmış şahsiyetlere -Mehmet Emin Resulzade, Abdolvahap Yurtsever gibi- ithaf ettiği şiirlerinde bile konu vatana ve vatan için yapılan mücadeleye getirilir. Tüm bunlar onun yurt hasretinin birer aksisedasıdır.

Sonuç

Azerbaycan Muhaceret edebiyatı, bağımsızlığa alışkın bir halkın vatanlarında susturulmuş ve milli değerlerinden yoksun bırakılmak istenmiş olan seslerin gurbetteki yansımaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu yansımalar şiir, öykü, dram ve ilmî-nazarî yazılar olarak kendini gösterir. İşte Azerbaycan Muhaceretinin önemli şairleri arasında yer alan Hamit Dönmez de vatanından ayrı kalmak zorunda olmanın acısını bir ömür hisseden ve çığlığını şiirleriyle haykıran şairlerden birisidir. Onun şiirlerinin temasını vatan mevzusu oluşturur. “Beni Yaşatan Emel O’dur” diyen şairin

tek arzusu vatanını tekrar bağımsız görmektir. Bolşevik Rusya'nın işkencelerini bizzat yaşayan biri olarak Azerbaycan'ın işgali ve halka yapılanlar onun şiirlerinde ifşa edilmiştir. Şair vatanının işgal içinde olmasına tahammül edememiş, şiirlerinde esaret altındaki halkına özgürlüğün bir gün kazanacağı ümidi ve azmini aşılamıştır.

Kaynakça / Reference

- Abdülhalıgova, P. (1999). "Bilinmeyen Muhacir Azerbaycan Şairi Hamid Dönmez". *Azerbaycan*. Ankara: S. 328, s. 318-320.
- Attar, A. ve Şimşir, S. (2013). *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Dönmez, H. (1952). "Ah Gence". *Azerbaycan*. Ankara: S. 8, s. 19.
- Dönmez, H. (1957). "Azeri Kızı". *Azerbaycan*. Ankara: S. 65, s. 10.
- Dönmez, H. (1957). "Vatan Kokusu". *Azerbaycan*. Ankara: S. 66, s. 15.
- Dönmez, H. (1957). "Benim Bayrağım". *Mücahit*. Ankara: S. 8, s. 18.
- Dönmez, H. (1959). "O İller". *Azerbaycan*. Ankara: S. 85, s. 15.
- Dönmez, H. (1959). "28 Mayıs'ta Kızılılara Protestomuz". *Azerbaycan*. Ankara: S. 86-87, s. 14.
- Dönmez, H. (1960). "Yine Ülkü Yolcularına". *Azerbaycan*. Ankara: S.103-104-105, s. 29.
- Dönmez, H. (1960). "Benim Üç Renkli Bayrağım". *Mücahit*. Ankara: S. 33-34, s. 22.
- Dönmez, H. (1963). "Esir Bir Ülke Var". *Azerbaycan*. Ankara: S. 133-134-135, s. 8.
- Dönmez, H. (1967). "Kanlı Destan". *Azerbaycan*. Ankara: S. 181-183, s. 32.
- Dönmez, H. (1970). "Döndü Ne Döndü". *Azerbaycan*. Ankara: S. 200, s. 17.
- Dönmez, H. (1974). "27 Nisan". *Azerbaycan*. Ankara: S. 210, s. 46.
- Dönmez, H. (1976). "Kanlı Gurup". *Azerbaycan*. Ankara: S. 217, s. 9.
- Dönmez, H. (1978). "Bayrağıma". *Azerbaycan*. Ankara: S. 225, s. 25.
- Dönmez, H. (1979). "Hasret Kaldım Öz Bahçemde Güllere!..." *Azerbaycan*. Ankara: S. 230, s. 41.
- Dönmez, H. (1989). "Müjdeler Olsun Özgürlüğün Geliyor". *Azerbaycan*. Ankara: S. 270, s. 44.
- Dönmez, H. (1999). "Bir Garibim Yanarım Gece Gündüz Vetensiz". *Azerbaycan*. Ankara: S. 328, s. 320.

- Dönmez, H. (1957). "Beni Yaşatan Emel O'dur". *Azerbaycan*. Ankara: S. 64, s. 26.
- Dönmez, H. (1963). "Boynu Bükük Benefşem". *Mücahit*. Ankara: S. 55-56, s. 8.
- Gazete heyeti, (1996). "Mücahit Şairimiz Hamit Dönmez Tanrı'nın Rahmetine Kavuştu (1900-1996)". *Azerbaycan*. Ankara: S. 308, s. 47.
- Hacıbəyli, C. (2017). *Bir İl Xəyallarda və Bütöv Bir Ömür*. (Hzl. Elçin, Mirzəbala Əmrahov, Abid Tahirli, Nikbur Cabbarlı) Bakı: Təhsil.
- İmzasız, (1924). "Azerbaycan'ın Büyük Matemi". *Yeni Kafkasya 1923-1924*. (Hzl. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya). İstanbul: Teas Press Neşriyat, ss. 225-226.
- Nebiyev, B. (1999). *Didergin Şair*. (Çev. Aljira Topalova), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Sultanlı, V. (2007). *Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı*. (Çev. Enver Uzun), I. Baskı, İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları.
- Ünsal S. (1986). "Azerbaycan Ruhunu Şiirlerinde Yaşatan Şair Hamit Dönmez". *Azerbaycan*. Ankara: S. 255, s. 44.

